

3. Слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні : [навч. посіб.] / [О.А. Осауленко, А.В. Самодін, Г.М. Степанова та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 140 с.
4. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [моногр.] / С.С. Чернявський. – К. : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.
5. Удалова Л.Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : [моногр.] / Л.Д. Удалова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 324 с.
6. Бахін В.П. Тактика допиту : [навч. посіб.] / В.П. Бахін, В.К. Весельський. – К., 1997. – 64 с.
7. Якимов І.Н. Криміналістика: Руководство по уголовной технике и тактике / И.Н. Якимов. – М., 1925. – 415 с.
8. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология : [учеб. пособ.] / В.Е. Коновалова – Х., 1999. – 324 с.
9. Лук'яничков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / Є.Д. Лук'яничков. – К., 2005. – 359 с.
10. Білоус В.В. Фіктивне підприємництво (криміналістична характеристика та програма розслідування) : [довід. слідчого] / В.В. Білоус, В.Ю. Шепітько. – Х. : Одиссей, 2007. – 184 с.
11. Чернявський С.С. Особливості допиту свідків та підозрюваних (обвинувачених) під час розслідування злочинів у сфері господарської діяльності / С.С. Чернявський // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. – № 5. – С. 186–195.
12. Лысенко В.В. Фиктивные фирмы: криминалистический анализ / В.В. Лысенко. – К. : Парламентское изд-во, 2002. – 112 с.

УДК 343.13

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

LEGAL GARRANTEES OF REALISATION OF THE STANDARDS OF CRIMINAL PROCEDURE LAW

**Касапоглу С.О.,
к.ю.н., доцент**

Національний гірничий університет

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем науки кримінального процесу щодо правових гарантій реалізації норм кримінального процесуального права. З'ясовано сутність впливу на реалізацію норм процесуального права системи традиційних (загальноновизнаних) процесуальних гарантій. Доведено, що правові відносини, які виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні, побудовані у такий спосіб, що в їхніх межах відбувається взаємне гарантування реалізації прав і обов'язків (заборон).

Ключові слова: норма кримінального процесуального права, використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон, застосування норм, гарантія.

В статье проанализирована одна из актуальных проблем науки уголовного процесса относительно правовых гарантий реализации норм уголовного процессуального права. Выяснена сущность влияния на реализацию норм процессуального права системы традиционных (общеизвестных) процессуальных гарантий. Доказано, что правовые отношения, возникающие, развивающиеся и прекращающиеся в уголовном производстве, построены таким образом, что в их рамках происходит взаимное обеспечение реализации прав и обязанностей (запретов).

Ключевые слова: норма уголовного процессуального права, использование прав, исполнение обязанностей, соблюдение запретов, применение норм, гарантия.

The article is devoted to coverage one of the actual problems of science of criminal proceedings on legal guarantees for the realization of the standard of criminal procedural law. The topic is actual due to the fact that the practice of realization of the current CPC of Ukraine is pretty short, is under formation. Some standards of CPC are using without any problems, the second – with some problems the others – have never been used due to the lack of appropriate guarantees.

It is impossible to single out some groups of legal guarantees that would have contributed to the realization of criminal procedural law in certain special forms. Such an approach would be contrary to the obvious position that the individual processes of realization of these standards, regardless of its form is part of the criminal proceedings. The whole system of criminal procedural guarantees and its individual elements are able to distribute a security impact on their entire criminal process, including the «micro processes» of realization of the certain standards in various forms.

The sanction, as part of the appropriate standard is a guarantee of its realization in the case of such forms as performance and compliance. The presence of sanctions in the standard indicates the presence of this internal (own) reserve for its realization. Obligation and prohibitive standards of criminal procedural law, designed as a two-term scheme (hypothesis disposition) have much less potential of its own realization. Because of this, the legislator should strive to ensure that all obligations and prohibitive standards were provided with appropriate sanctions.

The mechanism of regulation is built and configured in such a way that the rights, obligations and prohibitions provide (guarantee) its own realization in various forms through the links that exist between them. The application of standard of the law by the authorized (competent) public authorities and their officials is a form that ensures the realization of the rights of use, compliance with prohibitions and duties within the legal relations in criminal proceedings.

Key words: standard of criminal procedure law, use of right, performance of duties, prohibitions, application of the standard, guarantee.

Актуальність теми статті обумовлена тим, що практика реалізації норм чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) є досить нетривалою. Точніше – вона перебуває у стадії формування. Одні норми КПК України в перебігу їх реалізації є безпроблемними, інші – проблемними, треті – взагалі не реалізуються через відсутність відповідних гарантій. Тому

адресовані практикам науково обґрунтовані рекомендації щодо використання наявних в законі гарантій реалізації норм кримінального процесуального права на сучасному етапі дії КПК України є вчасними і такими, що сприятимуть ефективності реалізації цих норм.

Кримінальні процесуальні гарантії були предметом багатьох досліджень учених-процесуалістів як у радян-

ський період розвитку науки кримінального процесу, так і в часи незалежності нашої держави. Правовим гарантіям у вітчизняному кримінальному процесі присвячені роботи таких учених як Ю. П. Аленін, Ю. О. Гурджі, В. В. Зуєв, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, М. А. Погорельський, В. М. Трофименко, О. Г. Шилюк, О. Г. Яновська та ін. Однак проблеми визначення правових гарантії, їх системи та прояву у досягненні мети реалізації норм кримінального процесуального права у юридичній науці досліджені, на жаль, недостатньо. Як наслідок – питання щодо визначення поняття правових гарантії у кримінальному процесі та їх системи залишаються до цього часу дискусійними.

Метою статті є вирішення питання про вплив загально-визначених кримінальних процесуальних гарантії на реалізацію норм кримінального процесуального права у різних формах.

Норми кримінального процесуального права потребують наявності певних гарантії для реалізації. Звісно, у них самих закладена певна «правова енергія» («потенціал реалізації»), що дозволяє сподіватися на більш чи менш ефективну їхню дію. Однак, ці норми, до речі, як і будь-які інші правові норми, не здатні самі по собі гарантувати повною мірою свою реалізацію. Вони потребують стороннього гарантійного впливу у вигляді певних чинників. Реалізація норм кримінального процесуального права може виявитися неефективною і не дати позитивних результатів, якщо вона не буде «підтримана чинниками об'єктивного порядку, тобто «умовами надійності» [1, с. 160], що дозволяють сподіватися на реалізацію зазначених норм попри будь-які несприятливі ситуації, що виникають у практиці кримінального провадження.

Варто підтримати висловлену в юридичній літературі позицію щодо правових гарантії методів правового регулювання: «Роль чинників, що забезпечують реалізацію методів кримінального процесуального права в практичній діяльності компетентних органів, виконує система передбачених законодавством положень, завдяки яким в реальному кримінальному процесі може бути забезпечена реалізація методів правового регулювання з такими результатами, які будуть корисними як для публічних, так і приватних інтересів» [2, с. 37]. В адаптованому до предмету нашого дослідження вигляді ця позиція може бути сформульована у такому вигляді: «Роль чинників, що забезпечують реалізацію норм кримінального процесуального права в кримінальному провадженні виконують положення, завдяки яким усі суб'єкти реалізації норм отримують можливості реалізувати їх в умовах, що є найбільш сприятливими для них, а також для інтересів суспільства». Оскільки в цій роботі йдеться про правові категорії – «норми права», «методи регулювання» тощо, то розглянуті будуть лише ті з зазначених положень, які передбачені законодавством, тобто правові гарантії реалізації норм кримінального процесуального права.

У довідкових джерелах можна знайти тлумачення змісту гарантії (від фр. «garantie» – «забезпечення») як: 1) забезпечення якоїсь дії; 2) умову виконання дії, яка призведе до беззаперечного успіху; 3) додаткову страховку якоїсь дії [3].

О. П. Кучинська зазначає, що в широкому розумінні гарантії є тими об'єктивними умовами, які створює суспільство або встановлює держава з метою забезпечення повноцінної реалізації прав та законних інтересів громадян [4, с. 6].

В. М. Корнуков зазначив, що все те, що тією чи іншою мірою сприяє досягненню певних результатів або забезпечує певний стан, може бути розцінене як гарантія відповідної діяльності або стану, тому що сприяє діяльності, захищає стан, тобто гарантує їх. На думку цього вченого, загальне поняття гарантії досить часто є умовним і рухливим, оскільки те, що в одному випадку виступає гарантією, в іншому випадку не є нею [5, с. 59].

Не погоджуючись з позицією В. М. Корнукова, В. В. Зуєв, спираючись на інструментальний підхід, правильно зазначає: «...здається, із цією науковою позицією можна посперечатися, оскільки логіка гарантування як такого завжди вимагає та сприяє тому, щоб за будь-яких обставин, та в будь-яких умовах, гарантії забезпечували досягнення певного, раніше визначеного, позитивного результату, тобто вони є тим інструментом, який значною мірою знижує ризики негативного розвитку подій для особи, яка вчиняє певні дії або ж знаходиться у певній ситуації. Окрім того, «умовність» гарантії, якщо розглядати їх в правовому сенсі, перетворює їх в «правову абстракцію», а саму правову систему – в репресивний інструмент тоталітарного управління безправним суспільством» [6, с. 15]. Тому не викликає заперечень думка про те, що гарантія – це соціально необхідна умова реальності ймовірного явища, а правові гарантії – соціально необхідні умови, створені правовим регулюванням реальності прав і обов'язків, закріплені у правовій нормі [7].

В юридичній літературі правильно наголошено на тому, що з точки зору виникнення або передумов походження юридичних гарантії слід наголосити на тому, що гарантії виникають як реакція держави на існування загрози як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які існують у зв'язку із реалізацією особою своїх прав, відстоювання власних законних інтересів [6, с. 16]. У плані реалізації норм кримінального процесуального права загрози об'єктивного і суб'єктивного характеру, про які пише автор, є реальними. Бо в кримінальному провадженні, як ні в якому іншому, зачіпаються і відстоюються права та інтереси, що є найбільш суттєвими для людини і громадянина.

Систему процесуальних гарантії юридичного процесу, на думку професора В. М. Горшенєва, складають: достатній ступінь урегульованості процедурно-процесуальної діяльності; встановлення юридичної відповідальності за неналежне виконання процесуальної діяльності; здійснення контрольних функцій спеціально уповноваженими на те органами держави, суб'єктами-організаторами, а також представниками громадських організацій, трудових колективів, органів преси, телебачення, радіо за законністю і обґрунтованістю процесуальної діяльності; чітко встановлений правовий статус, повноваження і компетенція учасників юридичного процесу; матеріально-технічна забезпеченість всіх правових форм діяльності держави [1, с. 161].

У навчальній літературі з кримінального процесу питанням правових гарантії у кримінальному процесі також приділено певну увагу. Автори одного підручника з кримінального процесу визначають процесуальні гарантії як «передбачені кримінально-процесуальним законом засоби забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь» [8, с. 32]. Автори цього визначення правильно вказують на основну ознаку процесуальних гарантії – їх забезпечувальний характер.

Автор іншого підручника вважає, що систему кримінальних процесуальних гарантії складають: достатній ступінь урегульованості кримінальної процесуальної діяльності; кримінальна процесуальна форма; засади кримінального провадження; процесуальний статус учасників кримінального процесу; можливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження (запобіжних та інших заходів); судовий контроль; прокурорський нагляд; відомчий контроль; обґрунтування процесуальних рішень і ускладнений порядок прийняття деяких із них (про обшук в житлі особи, про взяття особи під варту тощо); право на оскарження дій і рішень органів і посадових осіб, які ведуть процес; юридична відповідальність [9, с. 19].

Говорячи про процесуальну форму як одну із гарантії судочинства, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко за-

значили, що вона (форма) є «гарантією правосуддя (правильного порушення кримінальних справ, їх успішного розслідування, судового розгляду і вирішення), а також гарантією прав особи у кримінальному процесі» [8, с. 33]. Така класифікація, попри те, що вона здійснена без зазначення класифікаційної ознаки (класифікатора) (яким, на нашу думку, міг би стати інтерес – публічний чи приватний), має право на існування і є цінною для цілей дослідження процесуальних гарантій на загальному теоретичному (кримінальному процесуальному) рівні. Для цілей же нашого дослідження процесуальні гарантії доцільно було б розділяти в залежності від того, реалізацію норм кримінального процесуального права у якій формі (використання, дотримання, виконання чи застосування) вони гарантують. Тобто визначальним чинником класифікації могла б стати форма реалізації норм кримінального процесуального права. Класифікація кримінальних процесуальних гарантій за подібною ознакою в юридичній науці ще не здійснювалася.

Тож виникає запитання: чи можливо виокремити окремі групи правових гарантій, які б сприяли реалізації норм кримінального процесуального права в певній формі? Навпевне, що ні. Бо така постановка питання суперечила б очевидному положенню про те, що окремі процеси реалізації цих норм незалежно від форм є частиною кримінального провадження. Більш того, ці окремі процеси і утворюють таке явище, як кримінальний процес (кримінальне провадження). А тому як уся система кримінальних процесуальних гарантій, так і її окремі елементи здатні розповсюджувати свій забезпечувальний вплив на увесь кримінальний процес, у т. ч. і на «мікропроцеси» реалізації окремих норм у різних формах.

Тут також важливо зауважити, що норми кримінального процесуального права можуть бути сконструйовані із застосуванням як імперативного, так і диспозитивного методів правового регулювання.

Так, санкція норм кримінального процесуального права зобов'язана своїм існуванням імперативному методу правового регулювання у кримінальному процесі, згідно з яким регулювання суспільних відносин, що виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні, здійснюється за схемою «обов'язок + відповідальність» [10, с. 385-386]. Але, як правильно відзначає С. С. Алексєєв, за такої системи правового регулювання, як це не виглядає парадоксальним, оскільки «ця система функціонує в «негативному полі» (а деяке негативне середовище вона утворює і сама для себе: люди не дуже схильні підкорятися обов'язковим вимогам, коли хтось думає і вирішує за них), то ланцюжок правових засобів, що йде від завдання до результату, увесь час перебуває під тиском різноманітних, у багатьох випадках постійних інтересів, які часто можуть «вклинюватися» в цей ланцюжок, ускладнювати його, а іноді і позбавляти сили» [10, с. 385]. Але, які б негативні моменти не мали місце у аналізованій системі правового регулювання, вона на даний час є чи не найбільш ефективною при врегулюванні кримінальної процесуальної діяльності, в якій найбільш повно проявляються інтереси суб'єктів правовідносин, що пов'язано іноді з протидією досудовому розслідуванню, судовому розгляду тощо [2, с. 16].

Отже, якщо йдеться про реалізацію зобов'язальної або заборонної норми кримінального процесуального права, то відповідальність за невиконання обов'язку (дотримання заборони) є найбільш дієвою гарантією його виконання (або дотримання заборони). Така схема правового регулювання суспільних відносин є найбільш характерною для кримінального процесу. Але справа у тому, що санкція як міра відповідальності є частиною самої норми процесуального права. Відтак санкція, будучи частиною відповідної норми, сама по собі є гарантією її реалізації, якщо йдеться про такі форми, як виконання і дотримання.

Наявність санкції у цих нормах свідчить про наявність в них внутрішнього (власного) резерву для своєї реалізації. Зобов'язальні і заборонні норми кримінального процесуального права, сконструйовані за двочленною схемою (гіпотеза, диспозиція), мають значно менший потенціал власної реалізації. Тому законодавець повинен прагнути до того, щоб усі зобов'язальні і заборонні норми були забезпечені відповідними санкціями.

Окрім схеми «обов'язок + відповідальність» існує й інша схема правового регулювання – «право + гарантія» [10, с. 385]. Наявність цих двох схем правового регулювання у кримінальних провадженнях свідчить про те, що санкції у кримінальному процесуальному праві є характерними лише для норм, у диспозиціях яких прямо чи опосередковано сформульовані обов'язки суб'єктів правовідносин або їм адресовані заборони. Водночас, оскільки правам суб'єктів процесуальних відносин завжди кореспондують обов'язки, то можна стверджувати також про те, що кожна норма кримінального процесуального права, у т. ч. диспозитивного характеру, опосередковано забезпечена санкцією. Остання може бути пов'язана з диспозицією чи гіпотезою, яку вона «захищає», або напряду – у разі, коли у диспозиції сформульовано обов'язок суб'єкта, щодо якого встановлено санкцію, або опосередковано – у разі, коли санкція стосується суб'єкта, який повинен забезпечувати реалізацію чийогось права.

Вищевикладене, не виключає існування санкцій в разі застосування схеми правового регулювання «право + гарантія» ще й з іншої причини. Санкції у цій схемі правового регулювання встановлюються за перевищення прав, встановлених нормами кримінального процесуального права. Прикладом може слугувати встановлення санкції за перевищення слідчим своїх прав щодо отримання показань під час допиту. Якщо слідчий примушує давати показання при допиті шляхом незаконних дій, то він підлягає кримінальній відповідальності згідно зі ст. 373 КК України. Тому не можна погодитися з позицією тих учених, які вважають, що санкція завжди забезпечує реалізацію лише обов'язків. Так, наприклад, О. Е. Лейст зазначив, що санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, яка міститься в правовій нормі. У юридичному обов'язку виражена вимога належної поведінки, у санкції – спосіб державного примусу до виконання (дотримання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [11, с. 235].

Тісно пов'язаною із вищезазначеним чинником (схема правового регулювання) існування санкцій у кримінальному процесуальному праві є необхідність реалізації положень щодо невідворотності покарання – принципу кримінального права та принципу публічності кримінального процесу. Реалізація цих фундаментальних принципів суміжних галузей права забезпечується державним примусом.

Отже, реалізація норм кримінального процесуального права гарантується наявністю правових положень, що є загальноновизнаними у науці кримінального процесу і утворюють систему його гарантій.

Розгляд питання щодо гарантій реалізації норм кримінального процесуального права буде неповним без приділення уваги наступному аспекту. У юридичній теорії ustalеним є поняття «реалізація норм права». Але в одній нормі законодавець, як правило, формулює і права, і обов'язки (заборони), які кореспондують одне одному, адже предметом регулювання у кримінальному процесуальному праві, як і в інших галузях права, є суспільні відносини. Змістом останніх, як відомо, є права і обов'язки (заборони). Така доктрина предмету правового регулювання дозволяє зробити висновок про те, що в перебігу кримінальної процесуальної діяльності варто вести мову про два елементи реалізації права: реалізація прав, обов'язків і заборон; реалізація власне норм процесуального права.

Зазначені елементи є тісно пов'язаними між собою і взаємозалежними. Відмінність між ними полягає у тому, що результати реалізації прав, обов'язків, заборон переважно мають значення для конкретного суб'єкта, який їх реалізує в певній ситуації провадження, а реалізація норм завдяки зв'язкам між правами та обов'язками (заборами) різних суб'єктів-учасників процесуального правовідношення – є значимими для усього кримінального провадження або певної його частини.

Характерною ознакою кримінальних процесуальних відносин є те, що однією зі сторін завжди є державний орган або посадова особа, які здійснюють (ведуть) кримінальне провадження. Останні не мають окремо прав і окремо обов'язків. Їхні права і обов'язки (заборони) зливаються воедино, утворюючи поняття «правообов'язки» («правозаборони»). Компетентні державні органи і особи реалізують їх у формі застосування. При цьому, якщо учасник кримінального провадження, який не належить до числа компетентних, використовує право, то компетентний суб'єкт виконує свій обов'язок щодо реалізації цього права. Якщо між цими суб'єктами виникає відношення «обов'язок (некомпетентного суб'єкта) – право (компетентного суб'єкта)», то останній вправі вимагати виконання обов'язку першим. Звичайно, таке викладення матеріалу щодо відносин між зазначеними суб'єктами

выглядає дещо спрощеним, але воно ілюструє сутність взаємного гарантійного впливу на реалізацію прав, обов'язків і заборон «всередині» процесуальних правовідносин.

Отже, кримінальні процесуальні відносини, які виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні, побудовані у такий спосіб, що в їхніх межах реалізацію прав гарантує реалізація обов'язків (заборон) і навпаки. Механізм правового регулювання побудований і налаштований таким чином, що права, обов'язки і заборони забезпечують (гарантують) власну реалізацію у різних формах через зв'язки, що між ними існують. Формою, яка забезпечує реалізацію використання прав, дотримання заборон і виконання обов'язків у межах правовідносин у кримінальному провадженні, є застосування норм права уповноваженими (компетентними) державними органами і їхніми посадовими особами.

На підставі викладеного у цій статті варто зробити такі висновки: реалізація норм кримінального процесуального права забезпечується системою традиційних (загально-визнаних) процесуальних гарантій; правові відносини, які виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні, побудовані у такий спосіб, що у їх межах відбувається взаємне гарантування реалізації прав і обов'язків (заборон).

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория юридического процесса / Под общей ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Вища школа, 1985. – 193 с.
2. Лобойко Л. М. Методи кримінального процесуального права : монографія / Л. М. Лобойко. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 352 с.
3. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/umova>
4. Кучинська О. П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2012. – № 7 (142). – С. 4–8.
5. Корнуков В. М. Теоретические и правовые основы положения личности в уголовном судопроизводстве : Дисс. ... д-ра юрид. наук по спец. : 12.00.09 / В. М. Корнуков. – Саратов, 1987. – 415 с.
6. Зуев В. В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження : Дис. ... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.09 / В. В. Зуев. – Харків, 2015. – 220 с.
7. Савенкова О. В. Понятие и особенности гражданско-правовых гарантий / О. В. Савенкова, Ю. Е. Туктаров // Изв. вузов. Серия : Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 83–86.
8. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
9. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2014. – 432 с.
10. Алексеев С. С. Право : азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
11. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (Теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М. : МГУ, 1981. – 240 с.